

Úloha č. 8

Boh zmluvy

Základný text:

(Neh 10,1.40 SEKP) ¹*Pre toto všetko uzatvárame písomne pevnú dohodu spečatenú našimi kniežatami, našimi levitmi a našimi kňazmi. ...* ⁴⁰*Do komôr mali totiž izraeliti i leviti prinášať dávky obilia, muštu i oleja. Tam sú nádoby svätyne, službukonajúci kňazi, vrátnici a speváci. Nebudeme zanedbávať dom svojho Boha.*

Už v predchádzajúcich častiach sme si ukázali, že súčasné radenie kapitol 8-10 v knihe Nehemiáš je výsledkom neskoršej redakčnej práce. To samozrejme nič týmto knihám neodoberá na ich autorite, alebo inšpirovanosti. Zaujímavý je však zámer redaktora, ktorý tieto kapitoly postupne zoradil po dokončení stavieb na Jeruzalemských múroch. Kapitoly 8-10 sa týkajú duchovnej obnovy izraelského národa a ich zámerom v knihe Nehemiáš je poukázať na to, že obnova mesta a chrámu končí až duchovnou obnovou ľudu, ktorá pozostáva z ustanovenia autority písaného Božieho slova (kapitola 8), vyznania a opustenia hriechov (kapitola 9) a uzatvorenie zmluvy s Hospodinom (kapitola 10). Desiatu kapitolu podľa chronológie WILLIAMSON zaraďuje niekde do udalostí, alebo po Neh 13.¹

v. 1: Celkom neobvyklé je spojenie *kortím amana*, dosl. "sme režúci overenie"². Uzatvoriť zmluvu je v hebrejčine vyjadrené slovesom *krt*, čo doslova znamená "rezať", avšak zmluva je hebrejsky *brít*, tu však máme *amana*, čo je skôr "verne" alebo "overenie". Niektorí tieto dva výrazy považujú za synonymá, avšak "súčasný celkový kontext naznačuje, že tu táto veta dodáva špecifickú nuanciu, a to dobrovoľne uzavretého a jednostranne záväzného prísľubu, alebo dohody. 'Záväzná dohoda' (NIV) je preto vhodnejšou alternatívou k 'pevnej zmluve' (RSV), ako sa obvykle bežne chápe v diskusiách o biblickej teológii."³ Iniciátormi tejto dohody sú Judejci, vážnosť tejto dohody je zdôraznená tým, že je vyhotovená v písomnej podobe a potvrdená podpismi alebo pečaťami najdôležitejších rodov zo strany laikov (vodcov národa) aj zo strany levitov (náboženských predstaviteľov).

v. 40: Tento verš je vyvrcholením pasáže Neh 10,36-40 o dávaní desiatkov. V kontexte Neh 13,10-13, z toho vyplýva, že desiatky boli určené na živobytie levitom, ktorí sú súčasťou chrámu, dokonca aj keď ich služba spočívala najmä mimo chrámu (chodili medzi ľud a učili ich nariadenia Božieho zákona - ako sme si ukázali už pri štúdiu Neh 8). Posledná veta v 40. verši je akýmsi zhrňujúcim vyhlásením, ktoré môžeme chápať aj ako odpoveď na Nehemiášovu otázku v Neh. 13,11 "prečo je Boží dom opustený?".

¹ Porovnaj kapitolu "Form/structure/setting" in: WILLIAMSON, H. G. M. Word Biblical Commentary: *Ezra-Nehemiah*, vol. 16. Grand Rapids: Zondervan, ePab edition 2018. s. 566. ISBN 978-0-310-58836-8. str. 426-431.

² PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8. str. 19.

³ WILLIAMSON, H. G. M. Word Biblical Commentary: *Ezra-Nehemiah*, str. 431.

Nedeľa: Základné princípy zmluvy

(Neh 10,1.29-30 SEkP) ¹*Pre toto všetko uzatvárame písomne pevnú dohodu spečatenú našimi kniežatami, našimi levitmi a našimi kňazmi. ...*²⁹*Ostatný ľud, kňazi, leviti, vrátnici, speváci, chrámoví nevoľníci a všetci, ktorí sa oddelili od národov pohanských krajín a pridali sa k Božiemu zákonu, ich ženy, synovia, dcéry, všetci, ktorí boli schopní chápať,*³⁰*pripojili sa k svojim vznešeným bratom, zaviazali sa kliatbou a prísahou, že sa budú radiť Božím zákonom, ktorý bol vydaný prostredníctvom Božieho služobníka Mojžiša a budú zachovávať a plniť všetky príkazy Hospodina, nášho Pána, jeho právne predpisy a jeho ustanovenia.*

v. 29: Vo v. 29 je použitý rovnaký spôsob opisu osôb, aký bol v predchádzajúcich kapitolách (porov. Neh 8,2.3.13; 9,2). Tu je možné vidieť, že "editor úmyselne spojil kapitoly 8-10 do jednoty, ktorý v tejto dohode videl vrchol reforiem Ezdráša a Nehemiáša"⁴. Tento verš prakticky nadväzuje na ten prvý. K elite národa, ktorá podpísala tento dokument sa svojou deklaratívnou prísahou pripájajú aj ostatní. Nie sú vynechané ani ženy s deťmi.

v. 30: Zaviazali sa "kliatbou a prísahou". Kliatbu možno chápať v súvislosti s uzatváraním zmluvy podobne, ako dnes chápeme zmluvnú pokutu. Prísaha uvádza túto zmluvu v platnosť (ekvivalentom je dnes podpis). Ak niekto nedodrží zmluvu "automaticky to vyúsťuje kliatbou"⁵. "Pravdepodobne to bolo rituálne uzákonenie nejakej formy rozsudku, ktorú akceptovali, a spravodlivo by na nich padol, ak by porušili podmienky."⁶ Terminológia je tu známa najmä z deuteronomistickej literatúry.

---

⁴ WILLIAMSON, H. G. M. Word Biblical Commentary: *Ezra-Nehemiah*, str. 432.

⁵ FENSHAM, F. Ch. The New International Commentary of the Old Testament: *The Book of Ezra and Nehemiah*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co. 1982. s. 268. eISBN 978-1-4674-0585-0. [Kindle version]. str. 237.

⁶ WILLIAMSON, H. G. M. Word Biblical Commentary: *Ezra-Nehemiah*, str. 432.

Pondelok: Zmluva v dejinách

(Gn 9,16 SEkP) *Ked' sa na oblaku ukáže dúha, pozriem sa na ňu a rozpomeniem sa na večnú zmluvu medzi Bohom a každým živým tvorom na zemi.*

(Heb 13,20.21 SEkP) ²⁰*A Boh pokoja, ktorý skrze krv večnej zmluvy vyviedol spomedzi mŕtvych veľkého pastiera oviec, nášho Pána Ježiša, ²¹nech vás utvrdí v každom dobre, aby ste plnili jeho vôľu, a nech v nás koná, čo sa jemu páči, skrze Ježiša Krista. Jemu nech je sláva na veky vekov. Amen.*

Gn 9,16 Máme tu znamenie zmluvy, ktorú Boh uzatvoril s Noemom. Aby sme porozumeli, o čo sa tu jedná, musíme sa pozrieť na udalosť potopy v širšej perspektíve. Dúha je neklamným znamením Božej milosti s človekom. V Gn 6,5 Boh vidí, že "ľudská zloba na zemi je veľká a všetko zmýšľanie ľudského srdca je ustavične naklonené len ku zlu." Po skončení potopy Boh hovorí toto: "Už nikdy pre človeka neprekľajem zem, lebo zmýšľanie ľudského srdca je od mladosti naklonené na zlé. Preto už nikdy nevyhubím všetky živé bytosti, ako som to urobil." Toto porovnanie ukazuje, že celosvetová potopa (Boží trest) nezmenila povahu ľudského srdca. Človek je vo svojom zmýšľaní stále rovnaký, no práve tu sa ukazuje Božia milosť. Táto milosť tu bola prítomná už pred potopou (Gn 6,8): "Ale Noach našiel u Hospodina milosť." A je tu aj po potope. Tresty a sudy nie sú cestou k zmene človeka.

Dúha je nazvaná "znamením zmluvy" (Gn 9,12). "Znamená sú ustanovené Bohom: je to jeho slovo, alebo zasvätenie týchto niekedy bežných udalostí alebo zvykov, ktoré ich robia dôležitými, poukazujú na jeho činnosť a účely. Obriezka sa tiež nazýva znamením zmluvy (17,11) a Ex 31,13-17 naznačuje, že aj sobota je znamením zmluvy."⁷ Inšpiratívny je Delitzchov komentár k prírodnému javu, akým je dúha:

Je to skutočne jav, ktorý možno pripísať prírodným zákonom; ale zákony prírody sú skutočne Božím ustanovením, aby poriadok prírody pokračoval. A nie je každý prírodný zákon poukazaním na tajomstvá Božej prirodzenosti a vôle? Štítok dúhy je dostatočne čitateľný. Svieti na tmavom podklade, ... predstavuje víťazstvo svetla lásky nad ohnivou temnotou hnevu. Vychádzajúc z pôsobenia Slnka na temný oblak, charakterizuje ochotu nebies preniknúť cez zemský povrch. Keď sa tiahne medzi nebom a zemou, je to zväzok mieru medzi oboma a preklením horizontu ukazuje na všadeprítomnú univerzálnosť Božej milosti.⁸

Boh nezabúda na milosrdenstvo, byť milosrdný je súčasťou jeho spravodlivosti. Už pred potopou pamätal na Noacha, ani počas potopy nášho nezabudol (Gn 8,1). Vždy keď sa na oblohe ukáže dúha, má to pripomenúť človeku, že Boh nezabúda na svoju milosť, napriek tomu, že človek sa nezmenil. Dôkazom je, že tu stále sme. Okrem toho Ezechiel k dúhe pripodobňuje podobu Božej slávy, ktorá sa nachádza v Božej blízkosti (Ez 1,28 porov. Zj

⁷ WENHAM, G. J. *Word Biblical Commentary: Genesis 1-15*, vol. 1. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePab edition). 596 s. ISBN 978-0-310-58585-5. str. 349-350.

⁸ DELITZCH. in: WENHAM, G. J. *Word Biblical Commentary: Genesis 1-15*, str. 350.

4,3). Akoby nám to naznačuje, že Boh má dúhu stále na očiach. Dúha, hebr. *qešet*, znamená doslova "luk". "Luk je symbol lovca alebo ešte častejšie bojovníka."⁹ Avšak týmto lukom Boh mieri sám na seba. Z dnešného kresťanského pohľadu v tom môžeme vidieť náznak, akým Boh vyriešil problém nezmeniteľného ľudského srdca. Religionista Hans Küng vidí v tejto zmluve uzatvorenej s Noachom univerzálnu zmluvu pre celé ľudstvo:

Tento neveriteľný prísľub teda platí nie len židovskému národu, ale celému ľudstvu: obrezaným aj neobrezaným. Zmluva s ľudstvom: nie je rozdiel medzi rasami, ani triedami či kastami, ani medzi náboženstvami! Veď znamením tejto zmluvy nie je obriezka, dodržiavaná príslušníkmi vyvoleného ľudu. Úžasným symbolom tejto zmluvy s ľudstvom, symbolom, ktorý dáva sám Boh, je dúha, klenúca sa nad celou zemou a dosvedčujúca jeho zvrchovanú vládu, dôveryhodnosť a milosť.¹⁰

Dúha je znamením zo strany Boha, to má spoločné aj so sobotou, siedmym dňom, ktorá tiež pochádza z Božej stvoriteľskej moci, na rozdiel od obriezky, ktorú vykonáva otec na svojom synovi.

Heb. 13,20.21 V našich úvahách budeme pokračovať aj pri tomto novozákonnom texte, ktorý hovorí o "večnej zmluve". Krv, ktorá je tu spomenutá nie je tak úplne symbolom tejto zmluvy, ale skôr prostriedkom, ktorým bola táto zmluva už naplnená (samozrejme, že je tu reč o Kristovej krvi). Skutočným symbolom tejto zmluvy je skôr vzkriesenie Ježiša Krista, ktoré je v texte popísané ako "vyvedenie veľkého Pastiera oviec spomedzi mŕtvych". "Ježišovo zmŕtvychvstanie je dôkazom Božieho rozhodného zásahu, ktorým uznal a ratifikoval Kristov kríž ako prostriedok vykúpenia ľudskej rodiny."¹¹ Jadro zmluvy už bolo naplnené Kristovou obet'ou, znamením je jeho vzkriesenie, ktoré prináša nádej ľudstvu, že Boh má moc aj nad smrťou. V kontexte s predchádzajúcim pojednaním o dúhe môžeme povedať, že šíp bol už vystrelený a zasiahol samotného Božieho Syna. Jedine Boh môže zmeniť ľudské srdce, ale nie prostredníctvom trestu, ale prostredníctvom lásky, sebaobetujúcej lásky. V Ježišovi Kristovi dochádza k naplneniu všetkých zmlúv, ktoré Boh uzatvoril s človekom. Konečným a očakávaným výsledkom bude vzkriesenie a večný život. "Večná zmluva" je teda zmluvou lásky, pretože Boh stvoril človeka z lásky, z lásky sa zaňho obetoval a z lásky príde aj druhý krát.

---

⁹ YOUNGER, K. L. Jr. "קֶשֶׁת" in: VANGEMEREN, W. A. (ed.) *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*. vol. 3, 2. vyd. Grand Rapids: Zondervan, 1997. 1296 s. ISBN 978-0-310-49978-7. str. 1004.

¹⁰ KÜNG, Hans. *Židovství*. Brno: Barrister & Principal, 2016. 635 s. ISBN 978-80-7485-110-0. str. 43.

¹¹ LANE, W. L. *Word Biblical Commentary: Hebrews 9-13*, vol. 47B. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePab edition). 754 s. ISBN 978-0-310-58631-9. str. 555.

Utorok: Štruktúra zmluvy

(Joz 24,14-15 SEkP) ¹⁴*Preto sa teraz bojte Hospodina, slúžte mu úprimne a verne, odstráňte bohov, ktorým slúžili vaši otcovia za Veľriekou a v Egypte. Slúžte Hospodinovi!* ¹⁵*Ak sa vám nepáči slúžiť Hospodinovi, vyvoľte si dnes, komu chcete slúžiť: či bohom, ktorým slúžili vaši otcovia za Veľriekou, alebo bohom krajiny Amorejčanov, v ktorej bývate. Ja však i môj dom budeme slúžiť Hospodinovi.*

Joz 24 je zmluvou medzi Hospodinom a jeho ľudom. Na základe archeologických výskumov môžeme vidieť štruktúru zmluvy, ktorá bola používaná v Chetitských medzinárodných zmluvách:

- 1.) Preambula - predstavenie kráľa (v. 2)
- 2.) História, popisujúca predchádzajúce vzťahy medzi oboma stranami (vv. 2-13)
- 3.) Základné ustanovenie upravujúce budúce vzťahy (vv. 14.16.18b.21.23.24)
- 4.) Špecifické ustanovenia
- 5.) Vzývanie bohov ako svedkov (vv. 22.27)
- 6.) Požehnanie a kliatby (vv. 19-20)¹²

Aj táto podobnosť s Chetitskými zmluvami hovorí o autenticite a starobylosti Joz 24. Zmluva sa sústreďuje len na jedno z prikázaní a dôsledne sa snaží o to, aby sa Izrael plne odovzdal Hospodinovi, čo predpokladá aj odmietnutie ostatných bohov. To je vlastne aj predmetom veršov 14-15.

v. 14: "Báť sa Hospodina, slúžiť mu a odstrániť bohov" má byť odpoveďou Božieho ľudu na Hospodinove skutky milosti, ktorými svoj ľud sprevádzal už od počiatku jeho histórie, od Abraháma (vv. 2-13). "Báť sa Hospodina", alebo "bázeň Božia" je jednou z cností, ktorá je v Biblii od človeka vyžadovaná. Možno ju charakterizovať aj nasledovne:

Zoči-voči ohromným, neobyčajným, strašným javom človek spontánne prežíva pocit, že je tu prítomné niečo, čo ho presahuje; pred touto prítomnosťou sa prepadáva do svojej nepatrnosti... V SZ je tento pocit vyvážený autentickým poznaním živého Boha, ktorý prejavuje svoju strašnú veľkosť cez znamenia, ktorými oplýva jeho dielo stvorenia... Už deuteronomistický pisateľ ju charakteristickým spôsobom spája s láskou k Bohu, so zachovávaním jeho prikázaní, so službou Bohu (Dt 6,2.5.13).¹³

Báť sa Hospodina teda v sebe zahŕňa ako službu, tak aj odovzdanie. Znamená to byť si vedomý rozdielu, ktorý je medzi človekom (stvorenou bytosťou) a Hospodinom (Stvoriteľom). Nedá sa tu hovoriť o bežnom strachu, ktorý býva vnímaný skôr negatívne, ale o posvätnej úcte, ktorá vyúsťuje v lásku. Táto láska je však len odpoveďou na Božiu lásku, ktorou nás Boh miloval ako prvý.

¹² BUTLER, T. C. *Word Biblical Commentary: Joshua 13-24*, vol. 7B, 2. ed. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition), 466 s. ISBN 978-0-310-52013-9. str. 345.

¹³ LÉON-DUFOUR, Xavier (ed.). *Slovník biblickej teológie*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990. str. 59-62.

v. 15: Izrael má na výber. Môže sa rozhodnúť, komu bude patriť. Izrael má na výber "z množstva atraktívnych náboženstiev"¹⁴. Môže nám to pripomínať neskoršiu udalosť na hore Karmel. Tam prorok Eliáš tiež vyzýva Boží ľud, aby si vybral komu bude slúžiť. Ani v prípade Eliáša, ani v prípade Jozuu, nie je ľud odkázaný na slepú voľbu. Pri udalostiach na Karmeli ľudia jasne videli prejav Hospodinovej moci, keď zoslal oheň na oltár a strávil ho aj s obeťou. U Jozuu je dôkazom Hospodinovej moci to, že dostali krajinu, ktorá ich "nestála nijakú námahu" (Joz 24,13). Samotný Jozue však dáva za príklad seba a svoju rodinu, on si vyberá ako prvý a tým motivuje zvyšok ľudu k správne rozhodnutiu.

---

¹⁴ BUTLER, T. C. *Word Biblical Commentary: Joshua 13-24*, str. 364.

Streda: Sľuby
Štvrtok: Chrám

(Neh 10,31-34 SEkP) ³¹*Svoje dcéry nevydáme za pohanov v krajine a ich dcéry nebudeme brat' pre svojich synov.* ³²*Ak pohania prinesú na predaj svoj tovar alebo akékoľvek obilie v deň sobotného odpočinku, neprevezmeme to od nich ani v deň sobotného odpočinku, ani v iný posvätný deň. Siedmeho roku sa zriekneme úrody i akéhokoľvek vymáhania dlhov.* ³³*Ďalej si ukladáme za povinnosť dávať za seba tretinu šekla ročne na službu v dome nášho Boha.* ³⁴*na predkladané chleby, na ustavičnú pokrmovú obeť, na ustavične spaľovanú obeť, na obety v dňoch sobotného odpočinku, v novmesiace a na výročné slávnosti, na posvätné dary, na obety za hriech, určené na získanie zmierenia Izraela, a na všetku prácu v dome nášho Boha.*

Máme tu tri opatrenia, ktoré nemožno chápať tým spôsobom, že by sa museli dodatočne prijať, akoby o nich zákon nehovoril. "Skôr objasňujú niekoľko záležitostí, v ktorých si komunita obzvlášť uvedomuje, že zanikli, a to buď zanedbaním alebo neuznaním plného významu požiadaviek zákona."¹⁵ Tieto témy by sa mali vysvetľovať na pozadí Neh 13, kde môžeme vidieť ako sa k tomuto "povedomiu" dospelo. Tieto témy sú výsledkom exegetickej práce s Tórou (päť kníh Mojžišových).

v. 31: Ako prvé sa riešia manželstvá s cudzincami. Problémom je, že Tóra (zákon) poukazuje na krajiny, ktoré už dávno neexistujú, v Nehemiášovi preto máme aktualizáciu (alebo interpretáciu) Tóry tak, že "špecifický zoznam mien [národov] sa nahrádza nadčasovým 'národmi zeme'.¹⁶ Jedná sa tu o konkrétnu situáciu, ktorá je popísaná v Neh 13,23-29. V zmiešaných manželstvách sa rodila až polovica detí, ktoré ani nevedeli hovoriť po judsky, iba rečou niektorého iného národa. Tým sa vytváral problém, lebo tieto deti nemohli rozumieť ani Božiemu zákonu. S jazykom sa totiž prijíma aj kultúra a náboženstvo.

v. 32: Tento text tiež treba vidieť na pozadí Neh 13,15-22. Je to konkrétna situácia, kedy Týrčania privádzali každú sobotu do Jeruzalema ryby a rozličný tovar na predaj. Bola to pravidelná činnosť, ktorá vytvárala ruch tržnice v uliciach mesta, tým sobota strácala na svojej jedinečnosti. Ľudia sa tak zaoberali vlastným zabezpečením a nie tým, k čomu bola sobota oddelená. Zaujímavé je, že sú tu Nehemiášom karhaní šľachtici, zrejme z dôvodu, že chudobný ľud nemal prostriedky na to, aby kúpil od Týrčanov tovar.

Tretí aspekt sa týka soboty zeme. Každý siedmy rok si má zem odpočinúť a to čo sa urodí, nechať chudobným. Zároveň sa odpúšťajú dlhy. Kládne sa tu vzťah k Bohu pred vzťah k úrode, alebo ujedným peniazom. Aj tieto sľuby vlastne zobrazujú zbavenie sa cudzích bohov, ktorí predstavujú peniaze, majetok, alebo v prípade cudzích manželstiev sexuálne túžby.

---

¹⁵ WILLIAMSON, H. G. M. Word Biblical Commentary: *Ezra-Nehemiah*, str. 432.

¹⁶ tamtiež, str. 433.

v. 33: Tu je zaujímavé, že "v Pentateuchu nie je žiadny zákon týkajúci sa dane za údržbu svätyne."¹⁷ Jedná sa tu o ročnú daň, určenú na chod svätyne. Je to reakcia na situáciu Neh. 13,10-14, kde Izraeliti prestali odvádzať desiatky, leviti museli ísť pracovať na polia a dom Boží zostal opustený. Zastavila sa tak chrámová služba. "Nevieme či pomoc, ktorú sľúbil Dárius (Ezd 6,9-10), po jeho smrti zanikla; ako vidno v Ezd 7,21-24, Artaxerxova podpora chrámu v čase Ezdráša bola len na obmedzenú dobu."¹⁸ Z tohto naozaj vidno, že keď ľudia prestali platiť desiatky, služba v chráme sa zastavila. Z tohto môžeme vidieť, že nie je možné spoliehať sa na podporu štátu.

---

¹⁷ tamtiež, str. 433.

¹⁸ tamtiež, str. 433.

Použité zdroje a literatura

Biblia Hebraica Stuttgartensia. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997. ISBN 978-3-438-05222-3.

Biblia: Slovenský ekumenický preklad. 5. Vyd. (3. opravené vyd.) Banská Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť, 2015. ISBN 978-80-85486-97-1.

BUTLER, T. C. *Word Biblical Commentary: Joshua 13-24*, vol. 7B, 2. ed. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition), 466 s. ISBN 978-0-310-52013-9.

FENSHAM, F. Ch. *The New International Commentary of the Old Testament: The Book of Ezra and Nehemiah*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co. 1982. s. 268. eISBN 978-1-4674-0585-0. [Kindle version].

KÜNG, Hans. *Židovství*. Brno: Barrister & Principal, 2016. 635 s. ISBN 978-80-7485-110-0.

LANE, W. L. *Word Biblical Commentary: Hebrews 9-13*, vol. 47B. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePab edition). 754 s. ISBN 978-0-310-58631-9.

LÉON-DUFOUR, Xavier (ed.). *Slovník biblickej teológie*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990.

NESTLE-ALAND. *Řecko-český Nový zákon: Slovník novozákonní řečtiny*. Praha: Česká biblická společnost, 2011. 1758 s. ISBN 978-80-87287-38-5.

PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8.

VANGEMEREN, W. A. (ed.) *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*. vol. 3, 2. vyd. Grand Rapids: Zondervan, 1997. 1296 s. ISBN 978-0-310-49978-7.

WENHAM, G. J. *Word Biblical Commentary: Genesis 1-15*, vol. 1. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePab edition). 596 s. ISBN 978-0-310-58585-5.

WILLIAMSON, H. G. M. *Word Biblical Commentary: Ezra-Nehemiah*, vol. 16. Grand Rapids: Zondervan, ePab edition 2018. s. 566. ISBN 978-0-310-58836-8.